

Θανάσης Δ. Σφήκας

Με τον Μέτερνιχ ή με τον Πάλμερστον;

Οι Βρετανοί και ο Δεκέμβριος του 1944

ISBN 978-960-456-442-2

© Copyright 2015, Εκδόσεις Ζήτη, Θανάσης Δ. Σφήκας

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας.

Φωτοστοιχειοθεσία   **Π. ΖΗΤΗ & Σια ΟΕ**
Εκτύπωση   18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας
Βιβλιοδεσία   Τ.Θ. 4171 • Περαία Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19
Τηλ.: 2392.072.222 - Fax: 2392.072.229 • e-mail: info@ziti.gr

www.ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:
Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310.203.720, Fax: 2310.211.305 • e-mail: sales@ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ - ΠΩΛΗΣΗ ΛΙΑΝΙΚΗ-ΧΟΝΔΡΙΚΗ:
Χαριλάου Τρικούπη 22, 106 79 Αθήνα
Τηλ.-Fax: 210.3816.650 • e-mail: athina@ziti.gr

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: www.ziti.gr

Μια βρετανική πολιτική που είναι ανοικτά και κατάφωρα εχθρική προς τις δυνάμεις της αριστεράς θα φέρει αυτή τη χώρα στη θέση του Μέτερνιχ μάλλον παρά του Πάλμερστον – και χωρίς την Ιερά Συμμαχία για να μας υποστηρίξει.

The Economist, 9 Δεκεμβρίου 1944

Οι λαμπεροί, πριν από δύο μήνες απελευθερωμένοι, δρόμοι της Αθήνας έχουν και πάλι βυθιστεί στη σκοτεινιά του πολέμου. Η Μεγάλη Βρετανία είναι σαν ένα πλοίο που εξόκειλε, ένα μεγάλο αβοήθητο καράβι, και κανείς δεν μπορεί να πει αν θα διαλυθεί προτού φτάσει βοήθεια για να το ρίξει πάλι πίσω στη θάλασσα. Οι υπηρέτες έφυγαν, τα ασανσέρ μένουν ακίνητα, η παροχή νερού συχνά διακόπτεται, το ίδιο και το φως. Οι πιο σημαντικοί Αθηναίοι φαίνεται να έχουν εγκατασταθεί εδώ: ο Σκόμπυ και το επιτελείο του, ο Παπανδρέου και οι υπουργοί του, καθώς και οι οικογένειές τους. Ακόμη πρόσφυγες από το Ψυχικό και την Κηφισιά, Βρετανοί και Αμερικανοί πετρελαιάδες. Επίσης ένα σμήνος δημοσιογράφων, κυρίες της Πρόνοιας και της YMCA, ο συνταγματάρχης Έβερτ και οι αστυνομικοί του, στρατιώτες στους χειμερινούς κήπους και στους διαδρόμους. Ταξίαρχοι και λοιποί μαζεύονται στην κουζίνα για ένα πιάτο σούπα κι ένα φλιτζάνι τσάι και το πάνε στη μεγάλη αίθουσα χορού που τώρα είναι εστιατόριο. Είναι μια σκηνή σε καιρό επανάστασης.

Richard Capell, *Simiomata: A Greek Note Book, 1944-1945*
(London: MacDonald & Co, [1947]), σ. 113

Περιεχόμενα

Προλεγόμενα	9
(α) Τα Δεκεμβριανά	9
(β) Οι Βρετανοί	10
(γ) Το ανά χείρας πόνημα	11
I Ένα «μεγαλοφυές οικοδόμημα»: Λίβανος	13
II «Αλλόκοτες ιδέες»: Μόσχα	24
III Το φθινόπωρο της δυσaréσκειας	30
IV <i>Prima Noct</i> a: 4-5 Δεκεμβρίου 1944	37
V ΕΛΑΣίτες στη Βρετανία & στην Αθήνα: η πρώτη εβδομάδα	40
VI Πόλεμος & Αντιβασιλεία: ο Αλεξάντερ & ο Μακμίλαν στην Αθήνα	53
VII «Ηρωες» & «σκουπίδια»: οι Βρετανοί, οι Αμερικανοί, ο Γεώργιος Β΄	58
VIII «Πλάκα μας κάνεις με το σύνταγμα»: τα όρια των Βρετανών	69
IX «Το ελληνικό δράμα ξεπερνά τον εαυτό του»: Χριστούγεννα στην Αθήνα	85
X «Να ξεφουσκώσουμε λιγάκι τη στάση των Ελλήνων»	96
XI «Από την πολιορκία στην ειρήνη»	109
XII «Καμία εκκρεμότητα προς συζήτηση»: Βάρκιζα - Γιάλτα	117
XIII «Εάν ο αντίπαλος ήταν περισσότερο θρασύς»	122
XIV Επίμετρο: Βάρκιζα, το τελευταίο βράδυ	127
Συντομογραφίες	130
Βιβλιογραφία	131
Ευρετήριο	138

Προλεγόμενα

(α) Τα Δεκεμβριανά

Ως ιστορικό φαινόμενο, τα Δεκεμβριανά ευνοούν τις ερμηνευτικές αμφισημίες και προκαλούν επιστημολογικούς προβληματισμούς και ιστοριογραφικές εμμονές. Η σχεδόν υπαρξιακή αναζήτηση ενόχων και η απόδοση ευθυνών διευκολύνονται από τις διαθέσιμες πηγές: ένα αρχειακό «χάος υποσχέσεων, απειλών, σχεδίων και προγνώσεων» πολλαπλασιάζει και περιπλέκει τις ερμηνείες.¹ Η κατάλληλη επιλογή και διάταξη των πηγών μπορεί να υποστηρίξει οποιαδήποτε ερμηνεία, να αρνηθεί το γίνεσθαι εν ονόματι του είναι και να αναγορεύσει δυνατότητες και πιθανότητες σε βεβαιότητες που βασίζονται σε «γεγονότα», τα οποία όμως δεν αποτελούν παρά εκδηλώσεις δυνατοτήτων και πιθανοτήτων.

Η μελέτη αυτή ελάχιστα ενδιαφέρεται για το ερώτημα *γιατί*; έγιναν τα Δεκεμβριανά; προτιμά το *πώς*; εξελίχθηκαν. Οι ερωτήσεις που αφορούν το *γιατί*; οδηγούν σε διαφορετική κατεύθυνση και εξηγούν τους λόγους για τους οποίους στην ιστοριογραφία τα Δεκεμβριανά εμφανίζονται ως επίλογος της Αντίστασης ή πρόλογος του Εμφυλίου. Η ερώτηση *πώς*; απαιτεί την εξέταση διαδραστικών αλληλουχιών δράσης και αντίδρασης. Η ερώτηση *γιατί*; εμπεριέχει μια ισχυρή δόση τελεολογίας που αναζητά απόμακρα και κατηγορηματικά αίτια: τον ιμπεριαλισμό, τον κομμουνισμό, τη μηχανική των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων και την πολιτική τους αναπαράσταση. Η προσέγγιση που εστιάζει στο *γιατί*; ίσως κομίζει μια αναλυτική διαύγεια, αλλά έχει και ένα παραμορφωτικό αποτέλεσμα: στοιβάζει τον ένα «δομικό» παράγοντα πάνω στον άλλο και εκπαραθυρώνει τα πεισματάρικα ή άβολα γεγονότα.² Οι πολιτικοί δράστες γίνονται ταπεινοί εκτελεστές δυ-

1. C. Clark, *The Sleepwalkers: How Europe went into War in 1914* (London: Penguin, 2013), σ. xxiv.

2. Ό.π., σσ. xxvii-xix.

νάμεων μακράν εδραιωμένων και πέραν του ελέγχου τους: η θεωρία κάνει τους πραγματικούς ανθρώπους «άπειρα μικρούς», η ερμηνεία «θρονιάζεται στη μοναξιά της αφαίρεσης» και η Ιστορία παύει να είναι «η δραστηριότητα του ανθρώπου, που επιδιώκει τους σκοπούς του».³

Τα Δεκεμβριανά ήταν ένα παιχνίδι με χιλιάδες ανώνυμους και πέντε επώνυμους παίκτες – το ΕΑΜ, τους Βρετανούς, τα αστικά πολιτικά κόμματα, τον Γεώργιο Β' και τον Γεώργιο Παπανδρέου. Η ολίσθηση προς τη σύγκρουση, και ακόμη περισσότερο η εξέλιξη και η έκβασή της, αποκτούν «νόημα» μόνον όταν περπατήσει κάποιος τους ίδιους δρόμους που περπάτησαν οι κύριοι ιθύνοντες. Για να γίνει αυτό, όμως, πρέπει να αποποιηθεί τον «επαρχιωτισμό του χρόνου», δηλαδή την αντίληψη ότι το παρελθόν είναι ίδιο με το παρόν και ότι

η ιστορία είναι απλώς το χρονικό των ανθρώπινων επινοημάτων που εξυπηρέτησαν τον σκοπό τους και πετάχτηκαν ως άχρηστα, επαρχιωτισμοί για τον οποίον ο κόσμος αποτελεί περιουσία μόνο των ζωντανών, περιουσία στην οποία οι νεκροί δεν έχουν μερίδιο.⁴

Με άλλα λόγια, τα γεγονότα και οι δυνάμεις που θα αναφερθούν εδώ εμπειρείχαν τους σπόρους άλλων μελλόντων. Ήταν τα σημεία εκείνα του δρόμου στα οποία η τροπή των πραγμάτων παρέμενε διαφιλονικούμενη και ανοικτή ως πεδίο δυνατότητων και οι δυνατότητες ακυρώθηκαν ή πραγματώθηκαν από τις επιλογές που έκαναν οι άνθρωποι καθώς επιδίωκαν τους σκοπούς τους.

(β) Οι Βρετανοί

Μια ιστορία των Δεκεμβριανών χωρίς Βρετανούς θα ήταν μια ιστορία του Αδάμ και της Εύας χωρίς τον «επικατάρατο» όφι και θα είχε διάφορες εκδοχές, όλες με πολλές άγραφες σελίδες. Όμως τα γεγονότα επιμένουν να μη διευκολύνουν τους ακριβοδίκαιους επιμερισμούς «ευθύνης» στους εσωτερικούς παίκτες ή τον ερμηνευτικό αποκρυφισμό που αναζητά μυστικά νοήματα στη μηχανική των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων.

Η εμπειρική και ερμηνευτική περιφρόνηση της βρετανικής εμπλοκής ενέχει τρεις κινδύνους. Ο πρώτος είναι να χαθεί μια βασική στρατηγική των ελληνικών αστικών πολιτικών δυνάμεων: η συνειδητή προσημονή και επίκληση της βρετανικής βοήθειας, άλλοτε από θέση ικέτη και άλλοτε από θέση ανυπόστατης αυτοπεποίθησης. Ο δεύτερος είναι η δημιουργία μιας πλασματικής και αντιφατικής

3. Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια (η κριτική της κριτικής)* (Αθήνα: Αναγνωστίδης, χ.χ.έ.), σσ. 48, 199, 116.

4. T.S. Eliot, *What is a Classic?* (London: Faber & Faber, 1945), σ. 30.

εικόνας των Δεκεμβριανών ως μιας τελεολογικά προκαθορισμένης σύγκρουσης με εξίσου προκαθορισμένη έκβαση, στην οποία παρεμβάλλονται «άπειρα μικροί» άνθρωποι. Ο τρίτος κίνδυνος είναι η διαιώνιση της απουσίας από τη διαπραγματεύση της έννοιας της ισχύος, η οποία προσδιόριζε το μέσο και τη βαρύτητα της βρετανικής εμπλοκής. Στην απλούστερη εκδοχή της, ως η ικανότητα ελέγχου της συμπεριφοράς του άλλου,⁵ η ισχύς των Βρετανών ήταν το κρίσιμο μέγεθος που επηρέασε την πολιτική των άλλων παικτών, επιτρέποντας στον αστικό κόσμο να διέλθει διαδοχικά τα στάδια της αδυναμίας, της ικεσίας, της προσμονής, της νίκης και της αδιαλλαξίας. Για το ΚΚΕ, αντίστροφα, η ελλειμματική εκτίμηση της πολιτικής αποφασιστικότητας των Βρετανών να χρησιμοποιήσουν τη στρατιωτική ισχύ τους υπήρξε ένα από τα κύρια αίτια της «στάγδην» διεξαγωγής επιχειρήσεων στην Αθήνα χωρίς ενιαίο σχέδιο.⁶

(γ) *Το ανά χείρας πόνημα*

Το ανά χείρας πόνημα δεν θρηνεί θύματα, δεν καταγγέλλει σφαγές, δεν αποκαλύπτει κομματικές συνωμοσίες, δεν στηλιτεύει ιμπεριαλιστικές ίντριγκες και δεν προβάλλει αξιώσεις πληρότητας· διηγείται απλώς μια ιστορία ισχύος. Ξεκίνησε τον βίο του ως συμβολή σε μια συλλογική προσπάθεια που δεν τελεσφόρησε. Σε μια συντομότερη μορφή ολοκληρώθηκε και στάλθηκε εκεί που έπρεπε στις αρχές Σεπτεμβρίου του 2014· μετά μεγάλωσε σε έκταση.

5. Βλ. Μ. Griffiths και Τ. Ο'Callaghan, *International Relations: The Key Concepts* (New York: Routledge, 2002), σσ. 253-255.

6. Αρχείο ΚΚΕ (ΑΣΚΙ, Αθήνα): ΤΚ 570, Φ=2: «Εκθεσεις» Θεόδωρου Μακρίδη (Εκτορα), [Αύγουστος] 1946· δημοσιευμένη και σχολιασμένη στο Γ. Φαράκος, *Ο Ελλάς και η εξουσία*, τόμ. ΙΙ (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000), σσ. 41-250 (εδώ βλ. σ. 217). Ο Μακρίδης ήταν ταγματάρχης του ελληνικού στρατού, επιτελικός αξιωματικός στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ και στρατιωτικός σύμβουλος του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Βλ. επίσης, Θ. Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε (1941-1945): γεγονότα, αναμνήσεις, σκέψεις*, τόμ. ΙΙΙ (Αθήνα: Παπαζήσης, 1979), σσ. 343-345.

Ι. Ένα «μεγαλοφυές οικοδόμημα»: Λίβανος

Από τον 19^ο αιώνα η «ιστορική πολιτική» της Βρετανίας για την προστασία της Ινδίας και της Διώρυγας του Σουέζ είχε αναδείξει την Ανατολική Μεσόγειο στην πρώτη γραμμή άμυνας της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Σε αυτή τη γραμμή η θέση της Ελλάδας ήταν «μοναδική» για τους Βρετανούς: «πολιτικά [η χώρα] ήταν αρκετά ισχυρή ώστε να μας απαλλάσσει από δαπάνες σε περίοδο ειρήνης και αρκετά ανίσχυρη ώστε να είναι εντελώς υποτελής σε καιρό πολέμου».⁷

Ως κυρίαρχη δύναμη στη Μεσόγειο, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η Βρετανία επιδίωξε την εγκαθίδρυση στη μεταπολεμική Ελλάδα ενός προσωποπαγούς καθεστώτος υπό τον βασιλιά Γεώργιο Β' ως επιχώριο τοποτηρητή των θαλάσσιων δρόμων της Αυτοκρατορίας προς τη Μέση Ανατολή και την Ινδία. Ο στόχος των Βρετανών ήταν ο εγκλωβισμός και ο έλεγχος του ΕΑΜ: τα μέσα, πολιτικά ή στρατιωτικά, θα κρίνονταν από τις απαιτήσεις της στιγμής. Διαμεσολαβητής στην εφαρμογή αυτής της πολιτικής ήταν ο ελληνικός αστικός πολιτικός κόσμος, για τον οποίον οι Βρετανοί υπήρξαν ο κύριος συντελεστής ισχύος.

Στις 29 Σεπτεμβρίου 1943 ο Βρετανός πρωθυπουργός Ουίνστον Τσώρτσιλ ζήτησε από τη βρετανική στρατιωτική ηγεσία την αποστολή στην Ελλάδα, μετά την αποχώρηση των Γερμανών, 5.000 βρετανών στρατιωτών με τεθωρακισμένα οχήματα για να υποστηρίξουν την «αποκατεστημένη νόμιμη» ελληνική κυβέρνηση έναντι «ταραχών» ή «επιδρομών» στην Αθήνα. Για τον Βρετανό πρωθυπουργό το ζήτημα ήταν «πολιτικό».⁸ Παρά τον στρατιωτικό προσανατολισμό, οι Βρετανοί έδωσαν προτεραιότητα στα πολιτικά μέσα για τον έλεγχο του ΕΑΜ. Στις 26 Απριλίου 1944 διόρισαν στην πρωθυπουργία τον Γεώργιο Παπανδρέου, ο οποίος είχε φτάσει στο Κάιρο δύο εβδομάδες νωρίτερα αναγγέλλοντας εαυτόν ως «σταυ-

7. *DBFP [Documents on British Foreign Policy], 1919-1939, First Series, vol. 12* (London: HMSO, 1962), no. 488, σσ. 550-553: Memorandum by Harold Nicolson, 20 Δεκεμβρίου 1920.

8. Αρχείο Churchill (The Churchill Archives Centre, Churchill College, Cambridge), CHAR 20/104/3: Churchill to Ismay, 29 Σεπτεμβρίου 1943.

ροφόρο της Εθνικής μας Ενώσεως».⁹ Ο Παπανδρέου είχε γνωστοποιήσει την πολιτική του παρουσία από το προηγούμενο καλοκαίρι, όταν σε υπομνήματά του προς το Λονδίνο και το Κάιρο διαπίστωνε την απόλυτη ταύτιση των ελληνικών και των βρετανικών συμφερόντων και πρόβαλε την ανάγκη πρόσδεσης της Ελλάδας στο βρετανικό άρμα του «Φιλελεύθερου Αγγλοσαξονισμού» για την αντιμετώπιση «του καταθλιπτικού κινδύνου του Κομμουνιστικού Πανσλαβισμού». Στην εγχώρια εκδοχή του ο κίνδυνος είχε τη μορφή του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, που δεν ήταν παρά μια «ένοπλος συνωμοσία η οποία δυναστεύει τον Λαόν και ενεδρεύει προς βιαιάν κατάληψιν της Αρχής».¹⁰

Στις 21 Απριλίου 1944 ο Παπανδρέου είχε επιδώσει στον Ρέτζιναλντ (Ρεξ) Λήπερ, Βρετανό πρέσβη στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, σχέδιο κυβερνητικού προγράμματος που περιλάμβανε τον σχηματισμό κυβέρνησης με τη συμμετοχή του ΕΑΜ και την αποκήρυξή του σε περίπτωση άρνησης· την ενοποίηση και «πειθάρχηση» των ανταρτικών δυνάμεων· την «αμέριστο επικουρία» των συμμάχων προς τη νέα κυβέρνηση· τη δημιουργία τακτικού ελληνικού στρατού· και την προειδοποίηση προς το ΕΑΜ ότι, μόλις έφευγαν οι Γερμανοί, η χώρα «θα καταληφθή» από συμμαχικά στρατεύματα που θα διασφάλιζαν την τάξη και την ελευθερία.¹¹

Ο στόχος του πολιτικού εγκλωβισμού του ΕΑΜ φάνηκε να υλοποιείται στις 20 Μαΐου 1944, όταν οι αντιπρόσωποί του υπέγραψαν στον Λίβανο το «Εθνικόν Συμβόλαιον». Ικανοποιημένος, στις 5 Ιουνίου ο Λήπερ έγραψε στον Ορμ «Μόλεϋ» Σάρτζεντ, αναπληρωτή μόνιμο υφυπουργό Εξωτερικών της Βρετανίας, για τον ρόλο του στη διάσκεψη:

Χάριν ακριβείας πρέπει να πω ότι δεν σχεδίασα αυτό το μεγαλοφυές οικοδόμημα υπό τους κέδρους του Λιβάνου αλλά υπό τα πεύκα. Οι λίγοι κέδροι που απομένουν είναι απομακρυσμένοι και φυτρώνουν σε μεγάλο υψόμετρο, το οποίο θα είχε ενδεχομένως παγώσει τον ενθουσιασμό των ζεστόκαρδων Ελλήνων. Δεν θα μπορούσα να αναλάβω τέτοιο ρίσκο.

Ωστόσο ο πρέσβης πίστευε ότι στον Λίβανο οι Βρετανοί είχαν κερδίσει «μόνο τον πρώτο γύρο και ότι ο δεύτερος θα ήταν μάλλον πιο δύσκολος», εννοώντας την

9. Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος* (Αθήνα: Εκδόσεις Άλφα, 1945), σ. 36: Δηλώσεις Γ. Παπανδρέου, Κάιρο, 15 Απριλίου 1944.

10. Γ. Παπανδρέου, *Κείμενα: Κατοχή - Μ. Ανατολή - Απελευθέρωσις*, τόμ. ΙΙ (Αθήνα: Μπίρης, 1963), σσ. 11-22: Υπόμνημα Γ. Παπανδρέου προς τις κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Βρετανίας (Ιούλιος 1943)· του ιδίου, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, σ. 32: Έκθεση Γ. Παπανδρέου προς την ελληνική κυβέρνηση και το συμμαχικό στρατηγείο, 8 Ιανουαρίου 1944. Βλ. επίσης, Ε. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979* (Αθήνα: Πατάκης, 2010), σσ. 145-152.

11. Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, σσ. 37-39: Υπόμνημα Παπανδρέου προς Λήπερ, 21 Απριλίου 1944.

άρνηση του ΕΑΜ να αποδεχθεί τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση «εθνικής ενότητας». Η αισιοδοξία του για νίκη και στον «δεύτερο γύρο» απέρρευε από τον χαρακτήρα των Ελλήνων πολιτικών, για την αντιμετώπιση των οποίων «δεν είναι αναγκαίο να είσαι έξυπνος [...] αλλά απλώς ωμός»· κυρίως όμως απέρρευε από τις αρετές του Έλληνα πρωθυπουργού:

Στον Παπανδρέου έχουμε βρει κάποιον που συνδυάζει σε ευχάριστο βαθμό τις ιδιότητες του ιδεαλιστή και πολύ οξυδερκούς Έλληνα πολιτικού, ο οποίος γνωρίζει όλα τα κόλπα της δουλειάς, καλύτερα ακόμη και από όσο μπορεί να τα μάθει κανείς στο Ουεστμίνστερ. Αυτό το κρύβει θαυμάσια κάτω από έναν γενναιόδωρο και διαχυτικό τρόπο που πάντοτε ζεσταίνει τις καρδιές των αντιπάλων του.¹²

Μετά από εβδομάδες διαβουλεύσεων, στο τέλος Ιουλίου το ΕΑΜ δέχθηκε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση υπό τον όρο να αντικατασταθεί ο Παπανδρέου. Την παραίτησή του απαγόρευσε για πρώτη φορά ο Τσώρτσιλ, ο οποίος ενημέρωσε τον υπουργό του επί των Εξωτερικών Άντονι Ήντεν ότι η Βρετανία θα υποστήριζε τον Παπανδρέου «αν χρειαστεί και με τη βία όπως έχουμε συμφωνήσει».¹³

Τον Μάιο του 1944 ο μακροπρόθεσμος πολιτικός και στρατιωτικός στόχος της Βρετανίας ήταν η διατήρηση της Ελλάδας στη βρετανική σφαίρα επιρροής και «η αποτροπή της ρωσικής κυριαρχίας στη χώρα αυτή, γεγονός που θα έπληττε βαρύτατα τη στρατηγική θέση μας στην Ανατολική Μεσόγειο».¹⁴ Στις 20 Ιουλίου η βρετανική στρατιωτική ηγεσία εισηγήθηκε στον Τσώρτσιλ ότι για την κατάληψη της Ελλάδας και την αποτροπή της ανόδου του ΕΑΜ στην εξουσία απαιτούνταν 80.000 άνδρες κατανεμημένοι σε τέσσερις τομείς «κατοχής». Επειδή η εξασφάλιση μιας τόσο μεγάλης δύναμης ήταν εξαιρετικά δύσκολη, εξετάστηκε η διάθεση 10.000 ανδρών για τον έλεγχο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης· σε αυτήν, όμως, την περίπτωση το ΕΑΜ θα κυριαρχούσε στην υπόλοιπη χώρα και θα ανάγκαζε τους Βρετανούς να αναλάβουν «περαιτέρω δράση».¹⁵ Η έμφαση στις δυσκολίες του εγχειρήματος δήλωνε τη δυσφορία της βρετανικής στρατιωτικής ηγεσίας για την πίεση που δεχόταν να υποστηρίξει τις επιδιώξεις των πολιτικών

12. Αρχείο Sargent, TNA-UK, FO 800/276/GR/44/2 φ[ύλλο] 54-56: Leeper to Sargent, ιδιωτική επιστολή, 5 Ιουνίου 1944. Το Westminster είναι η περιοχή του Λονδίνου στη βόρεια όχθη του ποταμού Τάμεση, στην οποία βρίσκονται τα ανάκτορα του Westminster (έδρα της Βουλής των Λόρδων και της Βουλής των Κοινοτήτων), τα ανάκτορα του Buckingham, το Αβαείο του Westminster και ο καθεδρικός ναός του Westminster. Συνεκδοχικά η λέξη Westminster χρησιμοποιείται για να δηλώσει το βρετανικό πολιτικό και κοινοβουλευτικό σύστημα.

13. FO 371/43734 R12782: Churchill to Eden, 6 Αυγούστου 1944.

14. WO 201/1598 (Operations, Force 133 and 266, December 1943 - August 1944): Handling of the Greek Situation, 6 Μαΐου 1944.

15. PREM 3/210 (Manna Operation), φ. 181-185: COS to War Cabinet, 20 Ιουλίου 1944.

προϊσταμένων της. Ο στρατάρχης Άλανμπρουκ, Αρχηγός του Αυτοκρατορικού Γενικού Επιτελείου, και οι Αρχηγοί των Γενικών Επιτελείων προσπαθούσαν

να προφυλαχθούν από τα έξαλλα σχέδια του υπουργείου Εξωτερικών και του δυσάρεστου πρέσβη κ. Λήπερ. Όπως το βλέπω εγώ, η ομάδα αυτή ετοιμάζεται να επιβάλει στην Ελλάδα μια κυβέρνηση της δικής της επιλογής και να υποστηρίξει αυτή την κυβέρνηση με τη στρατιωτική ισχύ. Μπορώ να προβλέψω μια πολύ σοβαρή στρατιωτική δέσμευση που θα αυξηθεί πολύ γρήγορα. [...] Ολόκληρη η μελλοντική πολιτική στην Ελλάδα είναι γεμάτη κινδύνους, το υπουργείο Εξωτερικών και ο πρέσβης, ο Λήπερ, φαίνονται να μας μαγειρεύουν πολύ μεγάλες φασαρίες στο μέλλον, ιδίως όσο επιμένουν να διατηρούν τον βασιλιά ως προστατευόμενό τους και να τον κρύβουν στα μετόπισθεν, ενώ οι Έλληνες είναι αποφασισμένοι να μη δεχθούν την επιστροφή του.¹⁶

Παρά την είσοδο του ΕΑΜ στην κυβέρνηση στα μέσα Αυγούστου και την αναβολή των αποφάσεων για το πολιτειακό ζήτημα έως μετά την απελευθέρωση, οι ανησυχίες του Τσώρτσιλ εντάθηκαν. Στις 21 Αυγούστου ο προσωπικός γιατρός του σημείωσε στο ημερολόγιό του ότι ο Βρετανός πρωθυπουργός φοβόταν πως μετά την αποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα οι κομμουνιστές «θα καταλάβουν την εξουσία και είναι αποφασισμένος να εμποδίσει τον στόχο τους».¹⁷ Μετά από αίτημα του Έλληνα πρωθυπουργού, την ημέρα εκείνη ο Τσώρτσιλ συνάντησε στη Ρώμη τον Παπανδρέου, ο οποίος του ζήτησε τη συνδρομή των βρετανικών όπλων για τη διάλυση του ΕΛΑΣ στην περίπτωση που θα ήταν αδύνατη η συμφωνία για την αποστράτευση. Κατά τον Παπανδρέου,

το ελληνικό κράτος ήταν άοπλο και τα όπλα βρίσκονταν στα χέρια οργανώσεων που αντιπροσώπευαν μόνο μια μειοψηφία. Το πρόγραμμά του [Παπανδρέου] ήταν να αντιστρέψει αυτή την κατάσταση και να διασφαλίσει ότι το Κράτος θα ήλεγχε τις ένοπλες δυνάμεις – τον Στρατό, τη Χωροφυλακή και την Αστυνομία. Για τον σκοπό αυτό ήταν απαραίτητο να δημιουργήσει έναν Εθνικό Στρατό και Αστυνομία, και για να επιτύχει αυτόν τον στόχο θα ήταν απαραίτητη η βρετανική ένοπλη βοήθεια.

Ο Τσώρτσιλ είχε ήδη μεριμνήσει από τον Σεπτέμβριο του 1943, αλλά ζήτησε εχεμύθεια. Ο Βρετανός πρωθυπουργός προτίμησε να μην κοινοποιήσει στον Παπαν-

16. Field Marshal Lord Alanbrooke, *War Diaries, 1939-1945*, επιμ. Α. Danchev και D. Todman (London: Phoenix, 2002), σσ. 569, 570 (13 και 17 Ιουλίου 1944)· επίσης, σσ. 634, 636-637, 638, 644, 714 (12, 19, 23-30 Δεκεμβρίου 1944, 8 Ιανουαρίου 1945 και 31 Ιουλίου 1945).

17. Lord Moran, *Winston Churchill: The Struggle for Survival, 1940-1965* (London: Cassell, 1966), σ. 172.

δρέου την απόφασή του να αποστείλει βρετανικά στρατεύματα στην Ελλάδα, φοβούμενος διαρροές στο Κάιρο και αρνητικές αντιδράσεις εκ μέρους του βρετανικού Τύπου και της Βουλής των Κοινοτήτων.¹⁸ Η ελληνική κυβέρνηση, όπως σημείωσε ο ίδιος λίγες ημέρες αργότερα, έπρεπε «να ενθαρρυνθεί να αναμένει» με ένα αίσθημα «ελπιδοφόρας προσμονής»: «ελπίζω μόνο», πρόσθεσε, «ότι η τοπική κατάσταση δεν θα εκραγεί προτού να είμαστε έτοιμοι».¹⁹

Η βρετανική στρατιωτική ηγεσία δεν ήταν διατεθειμένη να στείλει βρετανικά στρατεύματα στην Ελλάδα πριν την αποχώρηση των Γερμανών από την Αθήνα ή προτού λάβει αξιόπιστες πληροφορίες ότι οι γερμανικές δυνάμεις που παρέμεναν στη χώρα δεν ήταν σε θέση να προβάλουν ισχυρή αντίσταση.²⁰ Επιπλέον, είχε επίγνωση των πολιτικών παρανοήσεων του εγχειρήματος και προσπάθησε να συμπεριλάβει στην αποστολή μονάδες της 2^{ης} Νεοζηλανδικής Μεραρχίας, η οποία είχε πολεμήσει στην ηπειρωτική Ελλάδα, στην Κρήτη, στη Βόρεια Αφρική και στην Ιταλία. Στις 6 Αυγούστου 1944 ο στρατάρχης Χάρολντ Αλεξάντερ, διοικητής των συμμαχικών δυνάμεων στην Ιταλία, ανέφερε στον Νεοζηλανδό αντιστράτηγο Μπέρναρντ Φράιμπεργκ, διοικητή της 2^{ης} Νεοζηλανδικής Μεραρχίας, την πιθανότητα να σταλεί η μονάδα του «ως φρουρά στην Ελλάδα για ένα σύντομο χρονικό διάστημα». Ενημερώνοντας την κυβέρνησή του, ο Φράιμπεργκ τόνισε ότι «το ελληνικό ζήτημα έχει πολλές διστάσεις» και ότι η βρετανική πρόταση έπρεπε να εξεταστεί με μεγάλη προσοχή.²¹ Στις 28 Αυγούστου ο πρωθυπουργός της Νέας Ζηλανδίας Πήτερ Φρέιζερ απάντησε στον αντιστράτηγο ότι το Πολεμικό Υπουργικό Συμβούλιο της χώρας του αποφάσισε να μην σταλεί πουθενά η 2^η Νεοζηλανδική Μεραρχία ως δύναμη φρουράς μετά τη λήξη του πολέμου, αλλά ζήτησε από τον Φράιμπεργκ να ενημερώσει την κυβέρνησή του για τυχόν επίσημο αίτημα και για τους σχεδιασμούς των Βρετανών σχετικά με αυτό το ζήτημα.²²

Λίγες ημέρες νωρίτερα, στις 8 Αυγούστου, ο Φράιμπεργκ είχε μεταβιβάσει στην κυβέρνησή του αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης, μέσω των Βρετανών, να τεθεί η 3^η Ελληνική Ορεινή Ταξιαρχία υπό τη διοίκηση της 2^{ης} Νεοζηλανδικής Μεραρχίας, με σκοπό να εκπαιδευτεί από τους Νεοζηλανδούς και αργότερα να πολε-

18. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα): Φάκελος 63.1: Minutes of an Anglo-Greek Conference at Rome, 21st August 1944, 6:15pm to 7pm.

19. CAB 80/87/783: COS (44) 783 (O): "Allied Forces for Greece", Prime Minister's Minute to Eden and Ismay for COS, 29 Αυγούστου 1944.

20. CAB 80/87/824: COS (44) 824 (O): "Forces for Greece", D.F. Howard (Foreign Office) to COS, 2 Σεπτεμβρίου 1944.

21. *Documents Relating to New Zealand's Participation in the Second World War 1939-1945*, vol. II (Wellington: History Branch, Department of Internal Affairs, 1951), σ. 354, αρ. 387: General Freyberg to Minister of Defence, 21 Αυγούστου 1944.

22. *Ο.π.*, σ. 355, αρ. 389: The Prime Minister to General Freyberg, 28 Αυγούστου 1944.

μήσει στο πλευρό τους.²³ Η κυβέρνηση της Νέας Ζηλανδίας αποδέχθηκε το αίτημα²⁴, αλλά ο Φράιμπεργκ ζήτησε και έλαβε από την κυβέρνησή του «το ακόλουθο τηλεγράφημα για να με προστατεύσει στην περίπτωση πολιτικής δυσκολίας»:

Το Πολεμικό Υπουργικό Συμβούλιο [της Νέας Ζηλανδίας] συμφωνεί προσωρινά να βοηθήσεις στην εκπαίδευση της Ελληνικής Ταξιαρχίας και επίσης να τη θέσεις υπό τη διοίκησή σου, αλλά λαμβάνοντας υπόψη την ιστορία αυτής της μονάδας κατά τους τελευταίους δώδεκα μήνες με πολιτικές δυσκολίες και στρατιωτική ανταρσία, θα μας τηρείς ενήμερους για την κατάσταση και, εάν υπάρξει οποιαδήποτε επανεμφάνιση της πολιτικής δυσκολίας, θα την αναφέρεις εδώ και θα ενεργήσεις σύμφωνα με τις οδηγίες μας.²⁵

Στα τέλη Σεπτεμβρίου ο στρατάρχης Χένρυ Μαίτλαντ Ουίλσον, ανώτατος διοικητής των συμμαχικών δυνάμεων στη Μεσόγειο, συνέταξε τηλεγράφημα προς τον Φράιμπεργκ, με το οποίο ζητούσε 300 Νεοζηλανδούς στρατιώτες να συνοδεύσουν τα βρετανικά στρατεύματα που θα στέλνονταν στην Ελλάδα. Ο λόγος ήταν πολιτικός: «Εκτιμώ ότι η δημοφιλία των νεοζηλανδικών δυνάμεων μεταξύ του ελληνικού πληθυσμού θα έχει ευεργετική πολιτική επίδραση δυσανάλογη προς τον αριθμό [των στρατιωτών] που θα σταλούν».²⁶ Το τελικό κείμενο του τηλεγραφήματος που στάλθηκε στις 24 Σεπτεμβρίου δεν περιείχε την αναφορά στην «ευεργετική πολιτική επίδραση», αλλά μόνο εκείνη της δημοφιλίας των Νεοζηλανδών στρατιωτών μεταξύ των Ελλήνων. Αυθημερόν ο Φράιμπεργκ διαβίβασε το τηλεγράφημα στον Νεοζηλανδό υπουργό Άμυνας.²⁷ Στις 26 Σεπτεμβρίου ο Πήτερ Φρέιζερ απάντησε στον Φράιμπεργκ:

Προσωπικά πιστεύω ότι δεν πρέπει να στείλουμε στρατεύματα στην Ελλάδα μετά την απόφαση του Πολεμικού Υπουργικού Συμβουλίου που σου κοινοποιήθηκε νωρίτερα και επίσης ενόψει της πιθανότητας να ξεσπάσουν διαμάχες μεταξύ των διάφορων ελληνικών παρατάξεων, οι οποίες ίσως να συνεπάγονταν την ανάμιξή μας. Πρέπει να εξακριβώσω τη γνώμη του Πολεμικού Υπουργικού Συμβουλίου, αλλά πριν το κάνω θα ήμουν ευγνώμων για τις δικές σου απόψεις.²⁸

23. Ό.π., σ. 396, αρ. 423: General Freyberg to the Minister of Defence, 8 Αυγούστου 1944.

24. Ό.π., σ. 396, αρ. 424: The Minister of Defence to General Freyberg, 12 Αυγούστου 1944.

25. Ό.π., σ. 397, αρ. 425: General Freyberg to Minister of Defence, 13 Αυγούστου 1944.

26. WO 204/1338: New Zealand Allied Forces: Policy, October 1943 – June 1945: Wilson to Freyberg, σχέδιο τηλεγραφήματος, αχρονολόγητο· ό.π., Provision of New Zealand Detachment for the Occupation of Greece.

27. *Documents Relating to New Zealand's Participation in the Second World War 1939-1945*, vol. II, σ. 398, αρ. 427: General Freyberg to Minister of Defence, 24 September 1944.

28. Ό.π., σ. 398, αρ. 428: The Prime Minister to General Freyberg, 26 September 1944.

Ευρετήριο

A

Αλανμπρουκ (Field Marshal Lord Alanbrooke) 16, 39, 57, 67, 111, 115
Αλεξανδρής, Απόστολος 91
Αλεξάντερ, Χάρολντ (Alexander, Harold) 17, 20, 40, 45, 52-57, 60, 69-70, 73, 79-80, 84-88, 96, 98, 103-105, 111-112, 114, 117, 122, 124-125
Αρκραϊτ, Ρόμπερτ (Arkwright, Robert) 39, 57-58
Αρκφορς (Arkforce) 39-40, 46-49, 57, 75, 97
Άτλυ, Κλέμεντ (Attlee, Clement) 40-41, 43, 79, 120, 125

B

Βάρκιζα 106-110, 112-113, 115-119, 121-122, 127
Βάρκιζα (διάσκεψη, συμφωνία) 106
Βελουχιώτης, Άρης (Θανάσης Κλάρας) 33, 121, 125
Βουλγαρία 26, 29

Γ

Γαλλία 42, 75-76, 88
Γερμανία 23, 26, 115
Γεωργάκης, Ιωάννης 127
Γεώργιος Β΄ 10, 13, 21, 23-24, 56, 58-59, 64-68, 70, 72-74, 77-79, 81-82, 85, 92-94, 96

Γιάλτα (διάσκεψη, συμφωνίες) 30, 97, 107, 114-115, 117, 120-122, 126
Γιουγκοσλαβία 26-27, 29, 53
Γκάμελ, Τζέιμς (Gammell, James) 60-61
Γκλάντστον, Ουίλιαμ (Gladstone, William) 123
Γκόρντον, Τσαρλς Τζωρτζ (Gordon, Charles George) 123
Γκριγκ, σερ Έντουαρντ (Grigg, Sir Edward) 76
Γραφείο Στρατηγικών Υπηρεσιών (OSS) 33, 75

Δ

Δαμασκηνός (αρχιεπίσκοπος) 38, 56, 58, 65, 67, 69, 88-92, 95, 97, 101, 105, 108, 110
Δραγούμης, Φίλιππος 17, 22, 66-67, 89

Ε

ΕΑΜ 10, 13-16, 20-22, 24, 31-35, 37, 41, 45-46, 49, 55-56, 58, 64-67, 69-70, 72, 74-78, 81, 83, 85, 89, 91-96, 98-106, 109-110, 114, 116, 119-120, 122, 124
Έικεντ, Τεντ (Aked, Ted) 31
ΕΛΑΣ 11, 14, 16, 20-22, 30, 32-33, 36-37, 39-41, 43, 45-47, 49, 57-58, 64-65, 68-69, 74-78, 80-81, 83, 86-89, 91-93, 95-106, 109-112,

114, 116, 120-123, 125, 127-129
 ΕΜ-ΕΛ (ΜΛ) 97, 111
 ΕΣΣΔ/Σοβιετική Ένωση 51, 64, 88, 95

Z

Ζέρβας, Ναπολέον 33, 35-36, 40, 77
 Ζεύγος, Πάννης 99-100

H

Έντεν, Άντονυ (Eden, Anthony) 15,
 17, 19, 21-28, 30, 32-33, 35-36, 38,
 40-41, 43, 45, 50, 52-53, 55-56, 59,
 67-68, 76, 78-81, 85, 87-88, 93-94,
 96, 98-99, 101-102, 106, 109-110,
 113, 116-120, 123, 125
 ΗΠΑ 25, 30, 51, 57, 59-60, 62, 64-66,
 75, 88, 114, 118, 121, 125-126

Θ

Θεοτόκης, Ιωάννης 91

I

Ιαπωνία 26, 126
 Ιερός Λόχος 69, 92, 98
 Έκερ, Άιρα (Eaker, Ira) 60
 Ινδία 13
 Ιταλία 17, 24, 31, 43, 50, 53-54, 57,
 60-61, 63, 69-70, 77, 95, 105, 124

K

Καζέρτα (συμφωνία) 20-21, 32, 59-61,
 66, 75, 80, 83, 89, 91, 97, 113-114
 Κανελλόπουλος, Παναγιώτης 91, 125
 Κάνινγκχαμ, Άντριου (Cunningham,
 Andrew) 60
 Καντόγκαν, Αλεξάντερ (Cadogan,
 Alexander) 52, 63, 66-68, 79,
 94-96, 103, 117, 125

Κάπελ, Ρίτσαρντ (Capell, Richard) 5,
 85, 91, 116-117
 Καραγιάννης, Γεώργιος 31
 Καρ, Έντουαρντ Χάλετ (Carr, Edward
 Hallet) 50
 Κατσώτας, Πausανίας 48
 Καφαντάρης, Γεώργιος 89
 Κερκ, Αλεξάντερ (Kirk, Alexander) 48,
 66, 75-76, 80, 82-84, 97
 Κινγκ, Έρνεστ (King, Ernest) 60-62, 67
 Κοκς, Σήμορ (Cocks, Seymour) 43-44,
 76
 Κόλβιλ, Τζων (Colville, John) 39, 44,
 56-57, 68, 85-86
 Κρόμγουελ, Όλιβερ (Cromwell, Oliver)
 104
 Κύρκος, Μιχάλης 125-126

Λ

Λαϊκό Κόμμα 37-38, 72, 82, 90, 92
 Λάιος, Δημήτριος 31
 Λεβαντής, Πέτρος 107
 Λήπερ, Ρέτζιναλντ (Ρεξ) (Leeper,
 Reginald/Rex) 14-16, 21, 32-36,
 38-41, 56, 59, 62, 64-67, 69-71, 79,
 81, 86-88, 101-102, 104, 106-110,
 112-113, 116-117, 123-124, 127,
 129
 Λήχυ, Ονίλιαμ (Leahy, William) 62
 Λίβανος (συνέδριο, συμφωνία) 20
 Λούμπλιν (Lublin) 95

M

Μακβέη, Λίνκολν (Mac Veagh,
 Lincoln) 30-31, 33, 35, 38, 65, 70,
 72, 74-76, 82-83, 89, 91-92, 94
 Μακμίλαν, Χάρολντ (Macmillan,
 Harold) 20-24, 32-33, 39-40, 43,

- 45, 52-55, 58-59, 65-68, 70-73,
80-82, 84-89, 91, 93, 96-98,
103-117, 122-124, 127, 129
- Μακρόπουλος, Ιωάννης 109
- Μάνερινγκ, Χιού (Mainwaring, Hugh)
99-100
- Μάξιμος, Δημήτριος 37-38, 89
- Μάρσαλ, Τζωρτζ (Marshall, George)
21, 61
- Μάχντι (Μοχάμεντ Άχμαντ) 123
- Μέτερνιχ, Κλέμενς φον 5, 50-52
- Μόδης, Γεώργιος 107
- Μολότωφ, Βιατσεσλάβ 24, 26-28,
118-120
- Μπάλφουρ, Ντέβιντ (Balfour, David)
128
- Μπελέν, Ζαν (Baelen, Jean) 89
- Μυλωνάς, Αλέξανδρος 91
- Ο**
- Ορεινή Ταξιαρχία [3η] 17, 19, 30-33,
39, 43, 46-47, 58, 65, 69, 75, 90,
92, 98
- Ουίλσον, Χένρυ Μαίτλαντ (Wilson,
Henry Maitland) 18-19, 21, 31-34,
39, 45, 61
- ΟΥΝΡΑ (UNRRA) 111
- Π**
- Πάλμερστον, λόρδος (Temple,
Henry John-Viscount Palmerston)
5, 50
- Παπανδρέου, Γεώργιος 5, 10, 13-16,
19-24, 31-36, 38-39, 45, 48-49,
55-57, 59, 64-67, 70-72, 74, 78, 81,
87-90, 93, 98, 107
- Παρτσαλίδης, Δημήτρης 89, 93, 109
- Παύλος (διάδοχος) 21
- Πλαστήρας, Νικόλαος 66-67, 74-75,
77, 84, 89-90, 93, 95, 97, 99,
104-107, 112-113, 121, 125-126
- Πολωνία 47, 95, 118
- Ποπώφ, Γκριγκόρι 89
- Πότσνταμ (διάσκεψη) 126
- Ρ**
- Ράλλης, Περικλής 91, 109, 129
- Ρουζβέλτ, Φράνκλιν Ντέλανο 25-30,
38, 61-65, 69, 76, 82, 85, 89, 91, 94,
107, 114, 118
- Ρουμανία 24, 27
- Σ**
- Σαράφης, Στέφανος 40, 85, 120
- Σάρτζεντ, Ορμ «Μόλεϋ» (Sargent,
Orme “Moley”) 14-15, 25, 34,
51-53, 59, 95, 123-124, 126-127,
129
- Σεφέρης, Γιώργος 22, 125, 128
- Σιάντος, Γιώργος 45, 89, 92-94, 96,
109-110, 113, 116, 122, 127-129
- Σκόμπυ, Ρόναλτ (Scobie, Ronald) 5,
21, 30-36, 38-40, 42, 45-47, 56-58,
66, 69, 71, 74-76, 85-86, 88-89,
92-94, 97, 99-100, 111, 113
- Σματς, Γιαν (Smuts, Jan) 67
- Σοβιετική Ένωση/ΕΣΣΔ 51, 64, 88, 95
- Σουδάν 123
- Σοφιανόπουλος, Ιωάννης 91, 105-106,
109, 129
- Σοφούλης, Θεμιστοκλής 24, 38-39, 59,
64, 67, 74, 81, 87-88
- Σπαής, Λεωνίδα 57, 107
- Στάλιν, Ιωσήφ 21, 24-29, 32, 51, 53, 89,
91, 97, 107, 118-120
- Στετίνιους, Έντουαρντ (Stettinius,
Edward) 63-66, 74-76, 82-83,
118-119

Τ

Τάιερμαν, Ντόναλντ (Tyerman, Donald) 50

Τσακαλώτος, Θρασύβουλος 31, 39, 46-47, 58

Τσαλδάρης, Κωνσταντίνος 91

Τσάτσος, Θεμιστοκλής 71

Τσάτσος, Κωνσταντίνος 22, 71, 125

Τσεχοσλοβακία 126

Τσιριμώκος, Ηλίας 108-110, 129

Τσώρτσιλ, Ουίνστον 13, 15-16, 19-32, 34-36, 38-45, 50, 52-54, 56, 58-59, 61, 63-70, 72-73, 76-80, 82, 84-89, 91-98, 101-103, 106-108, 110-122, 124-126

Φ

Φράιμπεργκ, Μπέρναρντ (Freyberg, Bernard) 17-19

Φρέιζερ, Πήτερ (Fraser, Peter) 17-19

Χ

Χαλ, Κορντέλ (Hull, Cordell) 25, 28, 63

Χάριμαν, Άβερελ (Hariman, Averell) 25-28

Χαρτούμ 123

Χιούιτ, Χένρυ (Hewitt, Henry) 60-61

Χόπκινς, Χάρυ (Hopkins, Harry) 28-29, 45, 61-63